

ÉVKÖNYV

30

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 30.

A kötet megjelenését a

támogatta.

Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30

Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok

Szerkesztette
Keszeg Vilmos
Nagy Zsolt
Szakál Anna

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
KOLOZSVÁR, 2022

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon: +40 773 916 873
e-mail: kriza@kjnt.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2022

Lektorálta:
dr. Ilyés Sándor
dr. Tánzos Vilmos

Borítóterv:
Szentés Zágón – IDEA PLUS, Kolozsvár

Számítógépes tördelés:
Sütő Ferenc

ISBN 978-606-9015-32-2
ISSN 1841-3021

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés:
IDEA Design&Print, Kolozsvár

Tartalom

Ajánlás	9
-------------------	---

Tagányi Károly a magyar néprajztudományban

Bognár Szabina

„...egész népi társadalomkutatásunk másként alakulhatott volna...”

Tagányi Károly (1858–1924) néprajztudományi szerepvállalásáról . .	15
--	----

Nagy Janka Teodóra

Új adatok a falusi földközösségek kutatástörténetéhez:

Tagányi Károly és a jogi néprajz új eredményei	45
--	----

Homoki-Nagy Mária

Az <i>Egyezsége</i> könyvének jelentősége a jogszokáskutatásban	61
---	----

Horváth József

A 18. századi temetési költségelszámolások

történeti-néprajzi forrásértékéről	83
--	----

Háziipar és iparművészet

Verebélyi Kincső

A magyar népművészet forrásai	109
---	-----

Berki Tímea

Háziipar az 1885-ös országos kiállításon.

Moldován Gergely és a torockói szoba	135
--	-----

Szőcsné Gazda Enikő

Dávid Gyula árapataki lelkész és az erdélyi háziipari hálózat	153
---	-----

18–19. századi források

Pócs Éva

Fogarasi papok és híveik a babonáról 1789-ben 181

Szabó Ernő

„Csak a néphagyomány pótolja itt a történelmi hiányt”

Közöletlen római feliratok Várfalváról, Orbók Ferenc gyűjtéséből . . . 217

Olosz Katalin

Népköltési-néprajzi adatok

Szabó Sámuel újonnan előkerült irathagyatékában 247

Gulyás Judit

„ha tudtam volna, hogy ilyen édes a véred...”:

Térdszéli Katica útja a pesti sajtótól a nagyszalontai

folklórgyűjteményen át a nemzeti gyerekirodalomig 313

20. századi kutatók és kutatások

Jancsó E. Katalin

Alultápláltsági adatok az 1943-as bálványosváraljai falukutatás

jegyzetanyagában 357

Horváth Kinga

„Majd elővettem a kéziratot gyűjteményemet...”

Egy önkéntes gyűjtő, Tilesch Nándor élete és pályája 383

Perger Gyula

„... úgy érzem, hogy tudományunkban módszertani forradalmat jelentene [a] munkád, ha egyáltalán mód nyílik a megjelenésre.”

Hetény János pályaképe szakmai levelezésének tükrében 401

Tekei Erika

Szabó Judit gerneszei népmesegyűjteményének, Berekméri Sándor

meséinek recepciója a korabeli dokumentumok tükrében. 433

Nagy Zsolt

Kiegészítések a magyar népi dísznövénykultúra kutatásának történetéhez
(a 20. század első felében körvonalazódott legfontosabb taxonközpontú
vizsgálatok néprajzi vonatkozásai) 477

Szakál Anna

Az egodokumentumok használatának lehetőségei
kutatói életművekben 535

Beszélgetés az egodokumentumok gyűjtéséről

Szakál Anna

Bevezető gondolatok az erdélyi magyar közgyűjtemények
egodokumentumainak kutatási lehetőségeiről 559

Bárdi Nándor

Az online örökségesítés tartalomszolgáltató hátteréről.
Az Erdélyi Magyar Adatbank példája 565

Bogdándi Zsolt

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990 után létrejött kéziratára
és az egodokumentumok 573

Molnár Lehel

A Magyar Unitárius Egyház
Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és az egodokumentumok 581

Szőcsné Gazda Enikő

A Székely Nemzeti Múzeum Dokumentumtára
és az egodokumentumok 585

**„Csak a néphagyomány
pótolja itt a történelmi hiányt”
Közöletlen római feliratok
Várfalváról, Orbók Ferenc gyűjtéséből**

Orbók Ferenc a háromszéki Kökösen született 1820-ban. Szülei, Orbók István és Berde Anna 1809-ben házasodtak össze. A kökösi Orbók család Erdély ősi, nemes családjainak egyike. A família több ágra való szakadása a 17. század végén kezdődött, Orbók Ferenc felmenői ugyanakkor Kökösen maradtak. Az alгимnáziumot Torockón, felsőfokú tanulmányait és a teológiát Kolozsváron, az unitárius kollégiumban végezte. Papi szolgálatát Aranyosszéken kezdte, 1848-ban Kövenden tanítóként és segéd-papként tevékenykedett. A szabadságharcban tábori lelkészként szolgált, őrmesteri rangban. Kövendre visszatérve feleségül vette Adámosi Kozma Juliannát. Házasságukból négy lány (Amália, Róza, Anna és Júlia) és két fiú (Mór és Gyula) született. 1854-től Verespatakon teljesített lelkészi szolgálatot. 1858-ban Várfalvára nevezték ki unitárius lelkésznek. Élete során főegyházi tanácsos, alpapszéki ülnök és a kerületi iskoláknál záróvizsgabiztos tisztségeket is betöltött. 1893-ban nyugállományba vonult, Várfalván hunyt el 1897-ben.¹

Irodalmi munkásságát Szinnyei József foglalta össze, akit Orbók Ferenc kisebbik fia, Orbók Gyula² segített adatokkal: „Fiatalabb korában verseket és elbeszéléseket írt, melyek közül egy novellája és két költeménye a Dózsa Dániel-féle *Naptárban* jelentek meg; a szintén Dózsa Dániel által szerkesztett *Kolozsvári Közlönynek* (1859–68.) rendes czikkírója s

¹ A kökösi Orbók családhoz és Orbók Ferenc családfájához lásd Pálmay 1901: 344–345, Gyulay 1907. Orbók Ferenc életrajzához lásd Szinnyei 1903: 1332–1333, Győrfi 1897: 119.

² Orbók Gyula (1855–1924) tanító életrajzához, munkásságához lásd Szinnyei 1903: 1333–1334.

levelezője volt;³ az akkori baloldali állásponton mint az 1867. kiegyezésnek ellenzője fejtett ki munkásságát.⁴ – Cikkei a *Vasárnapi Újságban* (1858. 21. sz. *Várfalvai vár és templom*); a *Girókuti Képes Naptárában* (1860. *Székely adomák*); a *Keresztény Magvetőben* (X. 1875. *Kepe-rendszer*). – Munkája: *Ima és emlékbeszéd Csipkés Ferencz országgyűlési képviselő felett*. Kolozsvár, 1876” (Szinnyei 1903: 1333). Szinnyei összefoglalása további adatokkal is kiegészíthető,⁵ így Orbók egy hazafias versét olvashatjuk a Magyar Írói Segélyegylet alaptőkéjének gyarapítására kiadott *Szines könyv. Díszemlény* verseskötetben *Három csillag* címmel (Khern szerk. 1861: 26–27). Az *Unitárius Közlönyben* egy sinfalvi „legendát” tett közzé az ellenreformáció korából (Orbók F. 1893). Ugyanitt jelent meg halála után a hátrahagyott irataiból *A templom titka* című „legenda” (Orbók F. 1906). Torockói iskolaéveiről, Sebes Pál ottani iskolaigazgatóról visszaemlékezést írt, amelyet Boros György használt fel a Sebes munkásságát összefoglaló tanulmányában.⁶

Orbók Ferenc gyűjtötte a székely adomákat, ezek közül néhányat publikált is (Orbók F. 1859). Anekdotagyűjteményét végül unokája, Orbók Attila⁷ író, újságíró adta ki az *Erdély mosolya* című kötetben,⁸ kiegészítve azokat Kriza János, Kelemen Lajos, Kovács Kálmán és saját, valamint unokaöccse, Orbók Aladár⁹ gyűjtéseivel (Orbók A. 1942). Szinnyei szerint Orbók „Kriza Vadrózsák” című gyűjteményéhez háromszéki népszők-

³ A havasi leányvásárról: Orbók F. 1857a. A verespataki magyar–román keverék népnyelvről: Orbók F. 1857b. A verespataki bányász viseletről és életmódról: Orbók F. 1857c.

⁴ Ehhez lásd Bükkalyi 1872, Orbók F. 1872.

⁵ Orbók Ferenc írói munkásságát a mindeztideig legteljesebb írói életrajzgyűjtemény nem dolgozta fel, vö. Gulyás 2002.

⁶ Boros többször is idézett Orbók visszaemlékezéséből, lásd Boros 1903: 17, 42, 61.

⁷ Édesapja Orbók Mór (1853–1930) pedagógus, a kolozsvári állami tanítóképző igazgatója, Orbók Ferenc idősebb fia. Orbók Mór életrajzához lásd Szinnyei 1903: 1334–1337, Gerencsér 1911, Gulyás 2002: 815–816. Orbók Attila (1887–1964) életrajzához lásd Rugonfalvi Kiss 1940: 343–344, Gulyás 2002: 812–814. Orbók Attila *Nagyapám* című novellájával állított emléket Orbók Ferencnek (Orbók A. 1943: 63–93).

⁸ „Ennek a kis gyűjteménynek alapja néhai nagyapám, Kökösi Orbók Ferenc várfalvi unitárius pap és birtokos reám maradt feljegyzései, amelyekben rengeteg anekdotát találtam – nem egyet, amit az öreg úr az Aranyos völgyére néző kúriájában rigmusokba szedett, élete alkonyán. Háromszékről hozta magával lelkében a »székelyesített« Aranyos-székre a régi kis történeteket, amelyekkel vendégszerető házában sokszor elszórakoztatta, borozgatás közben, a megyei urakat” (Orbók A. 1942: 15–16).

⁹ Orbók Aladár (1900–1971) gimnáziumi tanár életrajzához lásd Rugonfalvi Kiss 1940: 343, Gulyás 2002: 812.

sokkal, mondákkal és népmesékkal járult” (Szinyei 1903: 1333). A kutatás jelenlegi állása szerint 37 személy azonosítható a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatában, de Orbók Ferenc nincs közöttük.¹⁰ Ha sor kerülne a gyűjtött szövegek – így a háromszéki népköltési anyag – gyűjtők szerinti azonosítására, talán fény derülhetne Orbók Ferencnek a Kriza mozgalmában játszott szerepére is.¹¹ Jankó János a *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe* című monográfiájában Orbók nevét azon „papság” között említette, aki „legteljesebb készséggel és legszívesebb jóakarattal adott meg minden adatot” monográfiájához (Jankó 1893: IV).

Noha Orbók Ferencet az utókor – Szinyei nyomán – elsősorban Kriza János gyűjtőtársaként tartja számon,¹² figyelme nem csupán a néphagyományokra terjedt ki. Tanulmányomban¹³ a várfalvi unitárius lelkes epigráfiai adatközléseit vizsgálom, kitérve Várfalva (Moldovenesti)¹⁴ római feliratos emlékeire, azok kutatástörténetére¹⁵ és a várfalvi „római várra” vonatkozó népi emlékezetre. Utóbbi Orbók Ferenc kíváncsiságát már Várfalvára költözésének évében felkeltette. Ekkor jelent meg a *Várfalvai vár és templom* című cikke, amelyben beszámolt az unitárius templom antik építőköveiről, a várfalvi várromról és az arra vonatkozó szóbeli történelmi emlékezetéről (Orbók F. 1858).

A várfalvi „római várra” vonatkozó népi emlékezet

A várfalvi *Várhegy* romjairól szőtt, a római múltba repítő mondáról az első magyar ifjúsági folyóiratban, a Szilágyi Ferenc szerkesztette, Kolozsváron kiadott *Magyar Gyermeke*barátságban olvashatunk először: „Neve

¹⁰ Vö. Szakál 2012: 311–331.

¹¹ Orbók Ferencnek Kriza mozgalmában játszott esetleges szerepével kapcsolatban rengeteg segítséget kaptam Olosz Katalintól, Szakál Annától, Keszeg Vilmostól és Nagy Zsoltól, amit ezúton is köszönök.

¹² Minden bizonnyal Szinyeit használta forrásként Rugonfalvi Kiss 1940: 53, Lakó 1994: 68, Kisgyörgy 2021: 11.

¹³ A tanulmány az NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával készült.

¹⁴ Tordától néhány kilométerre, az Aranyos folyó völgyében fekvő, Kolozs megyei település. 1966-ban beleolvasztották az Aranyosrákos nevű települést. Napjainkban az azonos nevű község központja. Korábban románul Varfalău.

¹⁵ A romániai epigráfiai kutatás régi adóssága Dacia Porolissensis feliratainak teljes, korszerű kiadása, a kutatástörténet összefoglalása, lásd Petolescu 2005: 9.

most *várhegy*; északi oldalát szédítő mélységben az Aranyos mossa, délről Várfalva, egy székely falu fekszik alatta, tetejéről gyönyörű síkságon keresztül nézhetni a' naptámadatot, hátát a' napnyugoti hegláncnak vetette. Ezen hegyfokra erősséget építenek a' rómaiak a' legyőzött dacusok sok ezerei véres verejtékével" (Z. 1844: 226–227). Az *amazon leány* címmel megjelent történet közreadóját rejtő „Z” betűt nem sikerült feloldani.¹⁶ Noha a vármonda szereplőinek névadása – Valeria és Livia, valamint Mantius Caro és Volumnius – klasszikus műveltséget feltételez, az örök női szerepek köré formált történet valószínűleg a várfalvi néphagyományra támaszkodott. Ezt a sejtést erősíti, hogy a *Várhegy* római múltját, valamint a két leány történetét néhány évvel később Kőváry László is feljegyzete: „A szózhagyomány azt tartja, hogy e várban Trajanus egy aranymosatót tett, ki idővel az aranypor beadását megtagadta, s ezért fegyverrel hányatott ki belőle. A vár későbbi korából a rege azt beszéli, hogy a vár egykor két leány birtokába került, kiknek egyike a gazdaságot vezette, a más pedig csatákra járt” (Kőváry 1852: 54, 1853: 73, 1857: 21).

Az Aranyos-vidéki százhagyományt Jókai Mór *Az istenhegyi székely leány* című elbeszélésében dolgozta fel. A történetet az első erdélyi gyűjtőútjáról hozta magával,¹⁷ ahol Kőváry László volt a kísérője 1853 tavaszán (Jókai 1853: 732). Jókainál a „kettéhasadt személyként” nevelkedő Ilonában egyesül a két női archetípus, Lóna (azaz Valeria) és Szendile (azaz Livia). Noha Ilona történetét a tatárjárás időszakára helyezte át az író, a főhősnő családja a római foglalás jogán birtokolta a várat, és az eseményeket mozgó birtokhatárvita is az antikvitásig nyúlt vissza. A várat a harasztosi *Istenhegyén* lokalizálta Jókai (Jókai 1857: 178).

1858-ban Orbók Ferenc a már említett újságcikkében tisztázta a Jókait megihlető monda forrását: „Azon várhely aljából teszem szerény közleményemet, mellyről aranytollú Jókainktól »Istenhegyi székelyleány« czim alatt már olvastunk a *Vas[árnap]* *Ujság* hasábjain, [...] tetőin sárga répát kapál a daliás termetű székely menyecske, méltó e vár hajdani höl-

¹⁶ Stíluskritikai alapon felmerült, hogy a folyóirat cikkei – munkatársak hiányában – legnagyobbbrészt a szerkesztő, Szilágyi Ferenc írhatta (Kristóf 1938: 223, Kereszty 1999: 347).

¹⁷ A gyűjtés történetét így beszéli el Jókai: „A mint az utas Tordáról Enyed felé kerül, [...] ott hallottam a székelyföldön; azon módon adom tovább, a hogy nekem beszélték egy szép tavaszi éjszakán a szép fehérre meszelt pest körül ülve, egy fahéj dőbön édes túró és illatos fenyővíz mellett” (Jókai 1857: 178). A Jókai által gyűjtött és „irodalmilag megnevesített” folklórszövegek értékeléshez lásd Lengyel 1964, 1982; Domokos 2013.

gyeihez, kiket a néphagyomány »Valéria« és »Livia« néven nevez, amannak harczias, ennek pedig szerény női jellemet tulajdonítván. (Jókainál »Lóna« és »Szendile«)» (Orbók F. 1858: 249). A „történelmi, régészeti, természetrajzi s népisme” megközelítést egyaránt alkalmazó Orbán Balázs honismereti monográfiájában, Várfalva bemutatásánál – a *Magyar Gyermekbarátra* és az Orbók-cikkre hivatkozva – újra ismertette Valeria és Livia történetét, „mely a nép száján is él”. Orbán feljegyzett egy további „regét” is: „A *Várhegy* keleti oldalát *Ibla kertjének* nevezik, mint mondják egy ezen várban lakott tündérnek, vagy búbajos szép leánynak emlékére. [...] *Leánykő* elnevezését említjük azért, mert a néprege ily nevét – a várunkkal kapcsolatos – mesés Iblával hozza összefüggésbe. Ibla volt a várfalvi vár úrnője akkor, midőn a várat az ellenség (tatároknak mondják) körül táborozta; a hős amazon maga vezette harczosait [...]” (Orbán 1871: 177–178). Két évtized múlva Jankó János a *Népköltési adatok* között *Béla kisasszony* címmel adott közre egy mesét, amelyet a Várfalvához közeli Bágyonban gyűjtött. A mese hősnőjének apja meghagyta, hogy „két neve legyen: Etelka, meg Béla kisasszony, legyen két köntöse is, egy férfi, meg egy nő. Béla kisasszony az apja halála után a várfalvi hegyen várat épített s oda menekült a tatárok elől” (Jankó 1893: 276–277). A Jankó-könyvről recenziót író Kanyaró Ferenc szerint „a Bágyonban hallott Béla kisasszony aligha nem egyéb Jókai »Istenhegyi székely leánya« népies plágiumánál” (Kanyaró 1894: 46). A bágyoni mesébe valóban beleszövédték Jókai szépirodalmi szövegének egyes elemei, azonban a történet váza régebbi népköltésen alapul. Benedek Elek *Magyar mese- és monda-világában* – Jankót nevezve meg forrásként – feldolgozta Béla kisasszony históriáját (Benedek 1896: 332–337).

Harmath Lujza 1908-ban *Történelmi regék (Erdély múltjából)* című tárcasorozatában¹⁸ ismét római nevekkal közölte a várfalvi „regét”. Harmath változatában Valeria és Livia apjának neve „Manlius”-ra torzult, és

¹⁸ A tordai születésű Harmath Lujza az *Ellenzék* kolozsvári napilap tárcarovatában közölt néhány „regét” Erdély múltjából: *Tarkő* „Dósa D. és Kővári után” (Harmath 1907), *Bába köve* „népmonda után” (1908a), *Az utolsó rabonbán* „Orbán Balázs után” (1908b), *Salamon köve* „néphagyomány után” (1908c), *A hős leány* (1908d), *Lebényi Lászlóné* „Orbán Balázs után” (1908e), *Isten nevét hiában fel ne vedd* „Erdély régiségei után” (1908f), *Hogy tüntek el az ördögök a föld színéről?* „népmonda után” (1908g), *Zete-vár pusztulása* „népmonda után” (1908h), *A fiú az apjáért* „népmonda után” (1908i), *A tó tündérei* „népmonda után” (1908j).

megjelent két új szereplő – Culpus és Mirakulus – esetlenül antikizáló nevekkal. Ebben a történetben végül nem a szende Livia, hanem a harcias Valeria részesül a házasság örömeiben (Harmath 1908d).¹⁹ Gaali Zoltán a székely ősvárak történetét és mondáit összegyűjtő munkában, valamint Cseh Gábor a *Székely várak legendái és mondái* című közleménysorozatban Orbán Balázs után – csaknem szó szerint – újra ismertették Valeria és Livia, valamint a *Leánykő* történetét (Gaali 1938: 82–85, Cseh 1991).

A vármondát napjainkban is mesélik Aranyos-vidéken. Aranyos-rákosról Keszeg Vilmos rögzítette egy változatát: „A várfolvi várnok vót egy ura, akinek vót egy leánya. Iblának hitták. Nem vót fia. Akkor, mikor jöttek hozzája, akkor fiúnak ötözett és Gézának hitták [...]” (Keszeg 2004: 221).²⁰ Legutóbb Várfalván Magyar Zoltán gyűjtött újabb variánst: „A mi gyermekkorunkban is meséltek. Az akkori hajdanába a vár urának nem vót csak egy lánya. És az a lány... milyen egy politika lehetett abba az akkori világba, hogy hát nincs a vár urának fia. És akkor talán, szóval így mesélték, hogy egyik nap bizonyos lány fiú vót, és másnap lány. Így tévesztette meg, így jelent meg a közönség előtt, egyik nap lány, másnap fiú. Iblának hívták a lányt [...]” (Magyar 2011: 439–440. XII/82).²¹

¹⁹ Harmath az *Ellenzék* hasábjain közölt regéi közül ennél az egynél nem jelölte meg a forrását (lásd a megelőző jegyzetet). Megfontolandó, hogy ez esetben is „Orbán Balázs után” dolgozott, de a „szüfrazettes hevületű” író csavart egyet az eredeti történeten, ahol nem „Valeria férfiassága, hanem Livia szelídsége s házias erényei kötötték le” a kérőt (Orbán 1871: 178). Még érthetőbb lenne az emancipáló célzattal tett korrekció, ha a *Magyar Gyermekbarát* szövegét használta forrásul, ahol Valeria „a’ természetnek csuda gyermeke volt, férfiúi lelkület női alakban; mi éppen úgy viszsztatetszik az embernek, mint az oly férfi, kinek hangja ’s tette aszszonyi, aszszonyiak foglalatosságai s’ kedvtelése. Ezért a’ férfiak csakis úgy nézték Valériát, mint valami csuda mutatványt, mint komédiát, melyet midőn eleget bámultunk, olykor kinevetünk, egy ’s más hibát pedig mindig találunk benne” (Z. 1844: 237). Harmath szerepéről a hazai nőemancipációban Mészáros 2017: 88.

²⁰ Lásd még Keszeg 2004: 221, 224–225, Várfalva/2–4, 8.

²¹ Magyar Zoltán az erdélyi hiedelemmonda-katalógusában D761.1. jelzettel, *A tündérek várai* típusba sorolta a mondát, *A várfalvi vár / Tündérvár / Füttyer vára* megnevezéssel (Magyar 2021a: 549, 552, 2021b: 413). Ugyancsak Magyar Zoltán tollából *A magyar történeti mondák katalógusa* is tartalmazza a várfalvi vármondát IX. J 43. és IX. J 43.1 jelzetekkel, *A különös várkisasszony* és *Az amazon várkisasszony* megnevezésekkel (Magyar 2018a: 512, 2018b: 459). A katalógus IX. J 31.3. jelzetű, *A várfalvi aranyfonál* megnevezésű tételénél – véleményem szerint – összekeveredtek a várfalvi vármonda és *A kolozsvári aranyfonál* mondájának adatai (Magyar 2018a: 507). Várfalván nem ismert aranyfonállal kapcsolatos történet és a szóban forgó tételnél hivatkozott irodalom a két település két eltérő mondájára utal (Kővári 1853: 73).

A *várhegyi* romokra vonatkozó népi ismeretanyagot és történeteket vizsgálva úgy tűnik, hogy a szájhagyomány és annak szövegalakító metódusokon átesett, publikált változatai kölcsönösen hatottak egymásra. A vármonda legkorábban lejegyzett változataiban a római eredet a meghatározó motívum, amely minden bizonnyal összefüggésbe hozható a településen lépten-nyomon felbukkanó, építőanyagként újrahasznosított római kömlékekkel. A tárgyi környezet alapján formált antik történeti tudatot a vármonda tatárjárás idejére áthelyezett cselekménysora sem homályosította el: „Az *Ibla-kert*... ott vót fenn egy vár. De ejsze még a rómaiak idejibe épült az a vár. S azt *Ibla-kertnek* nevezik, még vannak alagutak mai nap is. Egy várfalvi ember dőgözött itt a testvérem leányának, s az elmondta [...]” – jegyezte fel a közeli Csegezen ugyancsak Magyar Zoltán (Magyar 2011: 439. XII/79). Rendkívül tanulságos Zsigmond Győző 1999–2000 között Harasztoson végzett gyűjtőmunkája. Orbán Balázs, akinek felmenői fontos szerepet játszottak e település történetében, nem jegyezt le népi közlést a harasztosi *Istenhegyéről* vagy annak váráról (Orbán 1871: 80–82). Nem találunk ilyen adatot Pesty Frigyes 1864–1865-ös helynévgyűjteményében sem (Csáki szerk. 2015: 117). Másfél évszázaddal később Zsigmond Győző tizenegy, az istenhegyi várról szóló közlést gyűjtött a településen. Több adatközlője is hivatkozott arra, hogy olvasta vagy az iskolában tanították neki Jókai elbeszélését, még a helybéli románok is tudtak Szendiléről és Lónáról (Zsigmond 2000: 59–60). Úgy tűnik, hogy Harasztoson a vármonda „fentről”, egy irodalmi alkotásból került át a néphagyományba. Várfalván a lokális környezet jelentette a hagyományozódás közvetlen ihlető forrását, jóllehet az iskola és a különböző olvasmányok itt is erősen hatottak a népi történeti tudatra. Jókai éppen a *Leánykő*²² mondája kapcsán töprengett el ezen a folyamaton az 1876. évi, sokadik erdélyi útján: „Ezekről a bozótokról az a monda van feljegyezve, hogy a szomszéd Várfalva úrasszonya, a szép Ibla (akiről a *Várhegy* keleti oldalát ma is *Ibla kertjének* nevezik)

²² Az *Oszták-Magyar Monarchia írásban és képben* című sorozat Aranyos-vidéket bemutató kötete az előzetes tervek szerint feldolgozta volna a *Leánykő* történetét (Jókai 1884: 12). Moldován Gergely, Torda-Aranyos vármegye tanfelügyelője azonban figyelmeztette a főszerkesztő Jókait, hogy „a *Leányka-Kő* teljesen érdemetlen arra, hogy külön címet képezzen, a melyben az a kiálló kő csak sziklarobbantás útján, utcsináláskor, állott elő. Az ehhez fűzött monda egészen ujkeletű csinálmány.” (Moldován 1884. június végén kelt levelét közli Györffy szerk. 1992: 237–238).

köztük rejtőzött el a tatárok üldözése elől, a sziklatorony tetején? Igazi néphagyomány-e ez, vagy csak költött monda? azt nehéz megítélni. – Olaszországban megteszik azt, hogy szobrokat, korsókat elásnak a földbe romok közé, s aztán sok idő múlva, az idegen szeme láttára megint felássák azokat s az azt hiszi, hogy igazi antikot kapott. Erdélyben a népmondákkal vagyunk így. Valami litteratus ember megír egy szép regét, azt kinyomtatják egy naptárban, a naptár elkallódik, de a vers megmarad a falusi olvasó emlékében s időjárással az idegen (magyarországi) regegyűjtő s nem néha maga az eredeti szerzője úgy találja azt meg, mint igazi antikot” (Jókai 1877: 793).

A várfalvi római feliratos kövek

A várfalvi antik köemlékekre Anton Kurz²³ publicista hívta fel elsőként a nyilvánosság figyelmét 1843-ban a brassói *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* hasábjain. Kurz korábban Kemény József²⁴ gróf titkára volt, kapcsolatát haláláig megőrizte mecénásával. John Paget és Nagyajtai Kovács István társaságában²⁵ elkísérte a gróft a várfalvi kutatóútjára is. Kemény *Tordavár* helyzetének, földrajzi fekvésének kérdését kívánta tisztázni.²⁶ A várfalvi unitárius lelkész, Koronka Antal²⁷ arról számolt be a *Tordavárat* kereső régiségbúvároknak,²⁸ hogy a helyiek a várfalvi *Várhegy* romjait és a falut is római eredetűnek tartják az ott gyakran

²³ Anton Kurz (1799–1849) újságírói, történészi és néprajzkutatói munkásságához lásd Göllner 1967.

²⁴ Kemény József (1795–1855) életrajzához lásd Veress 1933.

²⁵ Kemény, Nagyajtai Kovács és Paget kapcsolatához lásd Egyed 1989: 219–220.

²⁶ A felvetést, hogy *Tordavárat* Várfalva táján kell keresni, az újabb irodalom Orbán Balázshoz köti (Ferenczi 1996: 167). Kurtzól tudjuk, hogy az ötlet eredetileg Kemény József-fé volt: „Er sah aber auch zugleich, daß eben dieses *Turda-vár* das heutige Várfalva sein müsse [...]” [Azonban azt is látta ugyanakkor, hogy éppen ez a *Turda-vár* a mai Várfalva kell hogy legyen] (Kurz 1843a: 305). Megjegyzés: A tanulmányban az idegen nyelvű idézetek fordításánál a szövegűsége a stilisztikai szempontok elé helyeztem.

²⁷ Koronka Antalt (1806–1885) 1842-ben nevezték ki unitárius lelkésznek Várfalván, életrajzához lásd Csegezy 1885.

²⁸ Koronka és a gróf találkozójáról a lelkész nekrológírója is beszámolt: „egy pár órát társalgott vele a gróf, megnézegették a falu melletti római várhelyet és az alatta levő úgynevezett *Hibla kertet*” (Csegezy 1885: 61).

felbukkanó antik kőemlékek okán.²⁹ Keményék a várfalvi templomkapu padlójaként szolgáló kőlapon (Nr. 10) latin betűket találtak, ám ezek értelmezése kapcsán nem jutottak dűlőre. A helybeliek bizonygatták, hogy a templom fala is római köveket rejt, ezeket azonban a meszelés eltakarta. Végül Pálffy Mózes házában egy római sírfelirat töredékére bukkantak (Nr. 1). A gróf kibonttatta a kőemléket, és aranyosgerendi birtokára vitette, a lelkésznek pedig meghagyta, hogy vásároljon meg számára minden felbukkanó római régiséget (Kurz 1843a: 305–306).

Kemény hamarosan ismét kutatásokat és „ásatásokat” végzett Várfalván. 1843 októberében kelt leveléből tudjuk, hogy az újabb leleteket – egy bivalytaligányi faragott díszű és feliratos római kőemléket, valamint bélyeges téglát – ugyancsak Aranyosgerendre szállíttatta (Kurz 1843b: 333–334, Trauschenfels 1861: 105–106). A szállítmányban szerepelt a *legio V Macedonica tesserarius*ának sírjelölője is (Nr. 2). A gróf naiv epigráfiai érvek alapján igyekezett bizonyítani, hogy a *Várhegyen* a *legio V Macedonica XI. cohorsa* állomásozott. Az Aranyos partján „római aranymosó medencéket” mutattak neki a várfalviak. Koronka Antal lelkész néhány évvel később, 1847-ben is tájékoztatta a gróft egy római feliratos kőről (Neigebaur 1851: 198, nr. V.5.20, Trauschenfels 1861: 243).

Ferdinand Neigebaur, Poroszország bukaresti konzulja és jogtanácsosa 1847-es erdélyi kutatóútja során, június 20-án jutott el Várfalvára. Ott feljegyezte a templom római kőanyagára vonatkozó helyi hagyományt, megemlékezett a templomajtó előtti olvashatatlan feliratos kőről (Nr. 10), és római feliratokat másolt le a településen Szabó Istvánnál (Nr. 3), valamint Fodor Mózesnél (Nr. 4). Egy nappal később felkereste Kemény gróft Aranyosgerenden, ahol leírta a korábban Várfalváról ideszállított két sírfeliratot (Nr. 1, 2), és dokumentált számos további várfalvi római régiséget (Neigebaur 1851: 195–197).

²⁹ „[...] der Pfarrer des Orts, ein sehr gefälliger Mann, und mehre alte Leute versicherten, daß dieses *Turda-vár* sogar ein dacisches oder römisches Schloß, und Vár-Falva zu Zeiten der Römerherrschaft eine von ihren Niederlassungen gewesen sein müsse, da noch immer viele Steintrümmer mit und ohne Inschriften aufgefunden würden, und sich sogar welche in der Kirche eingemauert befänden” [a helység lelkésze, aki egy nagyon készséges ember, valamint több idős ember megerősítette, hogy ez *Turda-vár* kell hogy legyen, sőt egy dák vagy római vár, és Vár-Falva pedig a rómaiak egyik települése a római uralom idején, mivel még mindig sok feliratos és felirat nélküli kőtöredéket találnak, és egyesek pedig a templomba befalazva találhatók] (Kurz 1843a: 305).

Kemény és Neigebaur nyomán a *várhegyi* romokat a későbbiekben római erődként tartották számon. A segesvári tudós, Johann Michael Ackner megpróbálta azonosítani a várfalvi *Várhegyet* az ókori „Marco-clavával”, vagyis Ptolemaeus Marcodavájával (Ackner 1857: 88).³⁰ Ackner a korábbiakról már ismert várfalvi feliratok mellett kiadott egy új *titulust* is (Nr. 5). A feliratot nem személyesen gyűjtötte, hanem Kabos Dániel jelentése alapján publikálta (Ackner–Müller 1865: 149–150).

Theodor Mommsen 1857-es erdélyi feliratgyűjtő útja során nem érintette Várfalvát, személyesen csak egyetlen várfalvi feliratot (Nr. 1) vizsgált meg Aranyosgerenden,³¹ a többit autopszia nélkül illesztette be a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (a továbbiakban: CIL) 1873-ban kiadott harmadik kötetébe (Nr. 2–6).

Torma Károly többször is megfordult a településen. 1866-ban újraközölte a Nr. 3 feliratot, feljegyezve méreteit, pontosítva Neigebaur korábbi olvasatát, valamint leírt egy újabb sírkőtöredéket (Nr. 6), amely „az oláh templom tornáczában lépcsőül” szolgált (Torma 1866: 149). Jó tíz évvel később Pálfi Lajos házában (Nr. 7) és az unitárius templom tornyának feljárójában is (Nr. 8) talált egy-egy közöletlen epitáfiumot (Torma 1879: 103, nr. 43–44).

1888-ban újabb darabbal (Nr. 9) gyarapodott a publikált várfalvi feliratok száma Téglás Gábor jóvoltából, aki Vargyasi Boldizsár háza falában bukkant egy római sírjelölőre (Téglás 1888: 67, nr. 32). Téglás Gábor öccse, Téglás István, tanfelügyelőként bejárva Torda-Aranyos vármegyét jegyzetekben és rajzokban örököltette meg néprajzi és régészeti észrevételeit 1894 és 1907 között. Többször járt Várfalván és a *Várhegyen* is. Feljegyzéseiből tudjuk, hogy a helyiek még ebben az időszakban is építőanyag-forrásként használták a *várhegyi* erőd maradványait.³² A korábbiakról már ismert feliratok egy részét lerajzolta, és feljegyezte aktuális őrzési

³⁰ Átvette Orbán 1871: 176, Kulnigg 1889: 270.

³¹ Mommsen aranyosgerendi látogatásához lásd az 1857. szeptember 23-án kelt levelét (Wollmann Hrsg. 1983: 57. Brief 18). A Nr. 1 feliratot az aranyosgerendi Kemény-kastély kertjében másolta le: „nunc Gerendi in hortis Kemenyi” [jelenleg Gerenden, Kemény kertjében] (CIL III 936). A Nr. 2 feliratot Mommsen már nem találta Aranyosgerenden, mert azt Kemény gróf korábban odaadta Lugosi Fodor Andrásnak: „Kemenyus dedit Fodoro” [Kemény Fodornak adta] (CIL III 935).

³² „Várfalván a folyó évben [1900] is sok faragott követ ástak ki a várból” (Bajusz szerk. 2005: 416, lásd még 415).

helyüket.³³ A várfalvi Jósika-kastély udvarában négy Tordáról odakerült feliratos kőemléket dokumentált.³⁴ Személyesen vizsgálta a Nr. 7–10 darabokat Várfalván a temesvári születésű heidelbergi professzor, Alfred von Domaszewski a CIL III pótkötete kapcsán, amely 1902-ben jelent meg.

Constantin Daicoviciu 1940 körül a korábban publikált feliratos darabok közül már csak egyetlen kőemléket (Nr. 7) talált a településen (Daicoviciu 1941: 314). 1951-ben a *Várhegy* erősségének keleti oldalán régészeti feltárás során egy kutatóárokkaal átvágták a védőelemeket, 1954-ben pedig a várban végeztek további hitelesítő ásátásokat (Horedt 1958: 138, 140–142).³⁵ A feltárások nem igazolták azt a korábban általánosan elfogadott vélekedést,³⁶ amely egy római *castrumot* feltételezett a *Várhegyen*. Római edénytöredékek nem kerültek napvilágra; római téglák, faragott kőtömbök és építészeti elemek viszont igen, ezeket azonban a kora középkori *Tordavár*-³⁷ építéskor hurcolhatták ide spoliaként. Mindazonáltal Várfalva területén feltételezhető a római megtelepedés, amelynek pontos helyét egyelőre nem sikerült azonosítani (Chirilă–Iambor 1992: 283).

A várfalvi feliratok kutatásának történetét összefoglalva meg kell említeni, hogy Orbán Balázs – forrásmegjelölés nélküli – közlése szerint Lugossy Ferenc magyarpeterdi gyűjteményébe is kerültek Várfalváról római kőemlékek a 17. század második felében (Orbán 1889: 426). Ugyancsak Orbánnál olvashatunk a Várfalva „castrumánál” talált keleti neveket

³³ Nr. 3 = Bajusz szerk. 2005: 417, 27/213/1 „Felvincre vitetett”; Nr. 7 = 2005: 414, 26/51 = 414, 27/213; Nr. 8 = 2005: 414, 26/66 és 429; Nr. 9 = 2005: 417, 27/213/2 = 418, 28/134b; Nr. 12 = 2005: 429.

³⁴ Bajusz szerk. 2005: 421, 29/44/1[a] = 32/142[a] = CIL III 13769; 2005: 421, 32/142[b] = CIL III 13770; 2005: 421, 32/142[c] = CIL III 13771; 2005: 421, 29/44/1[b]. Ezek a kövek Téglás István adatai szerint Tordáról, a Bakucs-féle szőlőből kerültek Jósika Andor báróhoz, lásd Bajusz szerk. 2005: 421, 423, 430, 573, 938, 944. Az első hármat Franz Cumont már 1894-ben lemásolta a várfalvi Jósika-kastély bejárata előtt. Jósika Andor báró épp távol volt, így a belga vallástörténész nem tudta kideríteni a kövek lelőhelyét (Cumont 1894: 21–22).

³⁵ A feltárásokhoz lásd még Horedt–Covaci–Moț–D. Popescu–V. Popescu–Russu 1952: 318–320, Chirilă–Iambor 1992: 282–283.

³⁶ Kemény és Neugebauer nyomán Ackner 1856: 22; Flor 1858: 96; Ipolyi 1861: 240; Vass 1863: 116, 121, 154; Orbán 1871: 176, 1889: 36, 46, 80–82; Gooss 1876: 118; Téglás 1889: 27; Király 1892: 248; Gaali 1938: 80–81; Daicoviciu 1941: 314; Szilágyi 1946: 10.

³⁷ A kora középkori *Tordavár*hoz lásd Horedt 1958, Ferenczi 1996, Ţiplic 2007: 137–138.

tartalmazó felirat(ok)ról, valamint „mithra-emplérről” (Orbán 1889: 81–82). Torda monográfusának ide vonatkozó adatai nem erősíthetők meg.³⁸

Nr.	Editio princeps	CIL III	EDCS
1.	Kurz 1843a: 306.	936	EDCS-27200062
2.	Kurz 1843b: 334 = Trauschenfels 1861: 105–106.	935	EDCS-27200061
3.	Neigebaur 1851: 196, nr. V.5.2.	938	EDCS-27200064
4.	Neigebaur 1851: 196, nr. V.5.3.	939	EDCS-27200065
5.	Ackner–Müller 1865: 149, nr. 710.	937	EDCS-27200063
6.	Torma 1866: 149.	6255a	–
7.	Torma 1879: 103, nr. 43.	7709	EDCS-28400500
8.	Torma 1879: 103, nr. 44.	7710	EDCS-28400501
9.	Téglás 1888: 67, nr. 32.	7708	EDCS-28400499

1. táblázat. Publikált római feliratok Várfalváról

Orbók Ferenc feliratgyűjtése

Orbók Ferenc – fentiekben csak mozaikszerűen felvázolt – életrajzából alapvetően a néphagyományok iránt érdeklődő személy képe rajzolódott ki. Honismereti érdeklődését jól jellemzi a várfalvi *Várhegy* kapcsán megfogalmazott sarkos kijelentése: „A két testvérhon csaknem minden régiség és történelembuvára látogatta és látogatja e várhelyet, de minden fürkésznet daczára is csak a néphagyománynyal kell beérniök, soha egy sem juthatván bizonyos történelmi adathoz. [...] Csak a néphagyomány pótolja itt a történelmi hiányt” (Orbók F. 1858: 249–250). Majd a vármonda ismertetése után a római múltba visszavezető szájhagyomány igazolására egy római feliratos emléket használ fel: „e várról még azt is mondja a néphagyomány, hogy azt a rómaiak építették volna, a mit megerősít egy

³⁸ Az egykori Lugossy-gyűjteményben nem azonosíthatók várfalvi darabok, lásd Petrut 2020: 190–198. Az ismert várfalvi feliratokon nem szerepelnek „keleti nevek”, és Mithras kultuszához köthető felirat vagy faragvány sem került elő mindeddig Várfalván. A várfalvi római faragványok eddigi legteljesebb összefoglalását lásd Sălășan 2008. Innen a nr. 35, 47, 329, 383, 389.

a várból lehozott, és most a vár alatt levő egységshivők temploma előtt küszöbül szolgáló kőlapon ezen felírás is »In honorem Jovis« (Orbók F. 1858: 250). Orbók honismereti megközelítésében egy antik kőemlék a népi emlékezet valóságát, igazságát erősíti, az fel sem merül benne, hogy éppen a római feliratos emlékek lehetnek a szájhagyományt inspiráló források.

Az unitárius templom előtt „küszöbül szolgáló kőlap” feltehetően azonos a Kemény József gróf vezette régiségbúvárok,³⁹ valamint a Neigebaur által⁴⁰ is megemlített kőemlékkel (Nr. 10), jöllehet, ők nem jegyezték le feliratát. A *titulust* kizárólag Orbók jóvoltából – a *Vasárnapi Újságban* megjelent rövid közleményből – ismerjük, felirattani szempontból mind-ezidáig feldolgozatlan. Az *in honorem* kezdetű római feliratok rendszert a császári család üdvére szolgáló cselekményeknek állítottak emléket.⁴¹ Az invokáció részeként az *in honorem domus divinae* formulát követheti istenségnév, ám részes esetben.⁴² A birtokos esetű *Iovis* mellett inkább egy birtokot kell elképzelnünk, amely lehetne a cselekmény tárgya: *templum*⁴³ / *aedes* / *ara* / *signum* / *statua* stb. De a *Iovis* birtoka lehet a cselekvő, azaz a feliratállító is, például az istenség kultuszközösége⁴⁴ / papja.⁴⁵

Nr. 10. *In honorem [domus divinae - - -] | Iovis [- - - - -]*

³⁹ „[...] über den mit lateinischen Charakteren versehenen Stein am Boden des Kirchenportals waren die Stimmen getheilt” [a templomkapu padlóján a latin íráslelekkel ellátott kővel kapcsolatban megoszlottak a vélemények] (Kur 1843a: 305).

⁴⁰ „Ein Stein mit Inschriften vor der Kirchenthür daselbst, welcher aber durch später eingegrabene Buchstaben ganz unleserlich geworden ist” [Ugyanott a templomajtó előtt egy feliratos kő, amely azonban a később belevésést betűk miatt teljesen olvashatatlaná vált] (Neigebaur 1851: 197).

⁴¹ Az *in honorem domus divinae* formulára Daciából is számos példát ismerünk, lásd Russu 1967: 214–215.

⁴² A formulával együtt invokált istenségekhez lásd Calza 1912: 2064–2066.

⁴³ Ez esetben az *ordinatio* és a tartalom szempontjából közeli párhuzam lenne a CIL XIII 5194 építési felirat Vindonissából, amely egy Iuppiter-templom helyreállítását örökítette meg: *[I]n hono[rem domus divin(ae)] | Iovis templu[m incendio] | consu[mptum] | Asclepiades I[- - - Aug(usti)] | vernae disp(ensatoris) [vicarius] | vicanis Vind[onissensibus] | de suo re[stituit]*.

⁴⁴ A daciai *cultores Iovis* közösségekhez lásd CIL III 1602, Petolescu 2005: 125, nr. 249.

⁴⁵ Daciában éppen a *sacerdotes Iovis Dolicheni* tűnnek a legaktívabb papoknak. Lásd Szabó 2007: 246.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára őriz egy levelet, amelyet Orbók Ferenc és Barla Domokos⁴⁶ várfalvi kereskedő küldött Várfalváról Torma Károly⁴⁷ régésznek 1866 októberében.⁴⁸ Orbók és Barla három felirat rajzát mellékelték levelükhöz, azzal a megjegyzéssel, hogy tudomásuk szerint „e felíratos köveket még senki sem látta”. Két felirat valóban ismeretlen volt 1866-ban, a levél keltének évében, és mindmáig közöletlen. Az Orbók és Barla által „Serbán Jakabnál” feljegyzett feliratot (Nr. 5) azonban Ackner nyomtatásban közölte egy évvel korábban, Kabos Dániel jelentése alapján: „[...] nach einer von Daniel Kabos an den ehemaligen Gouverneur Freiherrn Josika gemachten Mittheilung” [a Kabos Dániel által báró Jósikához, az egykori kormányzóhoz intézett közlemény nyomán] (Ackner–Müller 1865: 149).

Nicolae Lascu levéltári kutatásaiból tudjuk, hogy a bécsi Kaiserlich-Königliches Münz- und Antiken-Kabinet igazgatója, Anton Steinbüchel von Rheinwall 1830 augusztusában arra kérte Jósika Jánost, Erdély kormányzóját, hogy készíttesse el Erdély összes római feliratának pontos másolatát, feljegyezve a köemlékek jellegét, méretét, lehetséges díszítését és lelőhelyét. Steinbüchel egy nagyszabású gyűjtemény kiadását tervezte *Corpus antiquarum inscriptionum imperii Austriaci* címmel, amelyben Erdély római feliratai is helyet kaptak volna. Jósika kormányzó intézkedéseket foganatosított a feliratgyűjtés érdekében. A fennmaradt jelentésekből kiderül, hogy a Torda közelében fekvő Szentmihály előljárója a saját településén nem, de Várfalván talált néhány feliratot. Aranyosszék adminisztratív vezetője nemcsak a közvetlen beosztottjait, hanem a helyi régiségbúvárokat is igyekezett bevonni a kutatásba. Ennek köszönhetően készült el Bonczos Sámuel beszámolója, aki korábban többször is járt a várfalvi erődítmény romjainál. A felkérés után ismét felkereste a telepü-

⁴⁶ Barla Domokos (1831–1906) Várfalván született, honvéd őrmesterként, majd hadnagyként küzdött a szabadságharcban. A levél írásakor kereskedő és földbirtokos szülőhelyén. Később Torda-Aranyos vármegye főpénztárnoka Tordán. Az unitárius egyház tanácsosa. Életrajzához lásd Bona 1998: 97.

⁴⁷ Torma Károly (1829–1897) levelezése még számos fontos adatot rejthet az archeológiai és az epigráfiai kutatás számára. Legutóbb Kovács Péter és Prohászka Péter bukkant egy közöletlen moesiai sírfelirat másolatára Torma levelei között (Kovács–Prohászka 2019). Torma levelezéséhez lásd Kanozsay–Banner 1964.

⁴⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár [a továbbiakban: MTA KIK Kt.] Ms. 4295: 210–211. Orbók Ferenc és Barla Domokos levele Torma Károlynak. Várfalva, 1866. október 26.

lést, és kiderült, hogy Várfalván és Aranyosrákoson szinte minden jobb épülethez hoztak a romok közül faragott köveket, amelyek némelyikén felirat is volt. Bonczos három feliratos követ talált. Erről értesítették Erdély kormányzóját, aki 1831. április 6-án elrendelte, hogy a pontos másolatok elkészítését mérnökre kell bízni. Az aranyosszéki jelentések szerint ez meg is történt (Lascu 1968: 137–140). Kabos Dániel 1829–1832 között Aranyosszék alkirálybírájaként a távollévő főkirálybíró helyettesítette a széki adminisztráció csúcsán (Orbán 1871: 15). A Kabos által Jósika kormányzónak küldött feliratmásolat egyik példányát találhatta meg és közölte Ackner 1865-ben (Ackner–Müller 1865: 149, nr. 710).⁴⁹ A három várfalvi feliratmásolat Steinbüchelhez is eljutott Bécsbe, aki azonban nem adta ki őket, a tervezett feliratos corpus soha nem jelent meg. Ellenben a feliratmásolatokat évtizedekkel később Grazban – ahol Steinbüchel nyugdíjas éveit töltötte – Mommsen rendelkezésre bocsájtotta,⁵⁰ aki feldolgozta azokat a CIL harmadik kötetében (Nr. 1, 2, 5). A Nr. 5 felirat közléséhez Mommsen kizárólag Steinbüchel gyűjteményét használta, az Ackner-féle korábbi publikáció elkerülte a figyelmét. Mommsen bizonytalan lelőhelyadata⁵¹ az Orbók–Barla-levél alapján pontosítható, 1866-ban Várfalván „Serbán Jakabnál” volt a kőemlék.⁵²

Orbók és Barla „Pálfi E. Dénesnél” is lejegyezték egy feliratot. Hevenyészett rajzukon – amennyire ez megítélhető – egy jobbról és balról egyaránt töredékes feliratos mezőt örökítettek meg:⁵³

Nr. 11. [- - -]vio U[- - -] | [- - -] LV I[- - -] | [- - -] XXV B[- - -] | [- - -] a^n[- - - - -]

⁴⁹ Ackner egy olyan téglabélyeget is publikált, amelyet ugyancsak Kabos másoltatott le Tordán a kormányzó kérésére (Ackner–Müller 1865: 148, nr. 707 = CIL III 1630e).

⁵⁰ „Steinbuecheli praeffectus olim musei Vindobonensis, hodie degens Gratzii quae in Dacia collegit ipse mihi exhibuit. Exempla sunt accurate facta, pleraque optime delineata continentque titulos minime vulgares” [Steinbüchel, a bécsi múzeum egykori igazgatója, aki jelenleg Grazban él, megmutatta nekem, mit gyűjtött Daciában. A másolatok pontosan vannak elkészítve, és legtöbbjük jól megrajzolt, és a legkevésbé sem vulgáris feliratokat tartalmaznak.] (CIL III: 159). Mommsen megjegyzésével ellentétben a gondosan lerajzolt erdélyi feliratokat nem Steinbüchel gyűjtötte személyesen. A feliratmásolatokat Jósika kormányzó készítette és küldte el Bécsbe 1831-ben (Lascu 1968: 141–142).

⁵¹ „Traditur sine loci indicatione una cum duabus Várfalvensibus” [Lelőhely megjelölés nélkül tudósítottak róla a két várfalvival együtt] (CIL III 937). Lásd még: „Lelhelye bizonytalan, de Salinae közelében” (Cserni 1901: 481).

⁵² 1. kép.

⁵³ 2. kép.

A második és harmadik sorokban szereplő számadatok alapján egy sírfeliratról lehet szó. A számok életkor adatokat jelölhetnek. A harmadik sorban a XXV akár egy katona szolgálati éveinek száma is lehet. Téglás István feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1900-ban a Pálffy E. család⁵⁴ egy másik tagja, Pálffy E. Máté faragott köveket termelt ki a *Várhegyen*,⁵⁵ Pálffy E. András pedig egy férfi arcképével díszített római sírkő töredékét őrizte kertjében (Bajusz szerk. 2005: 415, 429).

Az Orbók–Barla-levél melléklete szerint „Pálfi Sz. Mózes” is rendelkezett egy feliratos kőemlékkel:⁵⁶

Nr. 12. *[D(iis)] M(anibus) | [- - -]s vix(it) a^n(nos) | - - - - -*

Ugyancsak egy töredékes sírfeliratról van szó. A rajz alapján a feliratos mező jobb felső sarka maradt meg. Talán azonos azzal a darabbal, amit Téglás István is megemlített jegyzetfüzetében 1903-ban: „A Pálffy Sz. András kapuja előtti ülkövényen még néhány betű látható, de csak az M ép” (Bajusz szerk. 2005: 429).

Torma Károly végül nem közölte Orbók és Barla feliratmásolatait. Ennek okáról csak találgathatunk. Valamikor 1865–1866 folyamán, az Orbók–Barla-levél keltét megelőzően járt a településen, amint ez a levél utalásaiból, valamint az 1866-os publikációjából kiderül (Torma 1866: 145, 149). Kizárható, hogy a közzététel a feliratok jelentéktelen, töredékes volta miatt maradt el, hiszen Torma olyan kőemléket is publikált Várfalváról, amelyen mindössze egyetlen betű maradt meg (Nr. 6). Tormát ezekben az években a politikai szereplés elvonta egy időre a tudománytól, 1866-ban Belső-Szolnok vármegye Pestre küldte követnek, a következő évben főispánná nevezték ki (Riedl 1897: 546).⁵⁷ Ahogyan nekrológírója fogalmazott, „az 1867-iki kiegyezés után a Deák-párt érdekeinek kellett népszerűségét s azzal úgyszólván magát is áldoznia” (Téglás 1905: 267).

⁵⁴ Várfalván a Pálfi/Pálffy/Pálfy/Pálffy család oly kiterjedt volt, hogy az egyes családtagok megnevezésénél az apa kereszt- vagy becenevének első betűjét szúrták a vezeték- és keresztnév közé (Jankó 1893: 282).

⁵⁵ „Pálffy E. Máté is ásatott ki faragott köveket a hegy (déli) oldalán.” Téglás István a faragott köveket rajzban is megörökítette (Bajusz szerk. 2005: 415, 26/66–67).

⁵⁶ 3. kép.

⁵⁷ Torma életrajzához lásd Riedl 1897, Kuun 1899, Téglás 1905: 257–281. Irodalmi munkásságához lásd Téglás 1905: 283–288.

„Tizenkét évnyi hallgatás után”,⁵⁸ vagyonilag tönkremenve, megroppant egészséggel 1879-ben ismét feliratokat publikált, köztük két várfalvit is (Nr. 7–8). Az Orbók és Barla által korábban lemásolt feliratok azonban nincsenek ezek között. Közlésükre csak most került sor.

A 19. században megindult néprajzi gyűjtések során előfordult, hogy egy-egy gyűjtő figyelme kiterjedt a település római feliratainak lejegyzésére is. A kéziratos néprajzi gyűjtésekben fellelhető római feliratmásolatok szisztematikus feltárása az epigráfus számára kivitelezhetetlen és egyúttal bizonytalan kimenetelű vállalkozásnak tűnik. A gyűjtések esetleges közreadásakor, újraközlésekor természetes, hogy a néprajzi érdeklődés dominál, s a római feliratmásolatok olykor még ilyen esetben is kéziratban maradnak,⁵⁹ tovább várva jobb sorsukat. Reményeim szerint tanulmányom felhívja a néprajzi gyűjtőmozgalommal foglalkozók figyelmét arra, hogy ezek a feliratlejegyzések az ókortudomány számára értékes forrásként szolgálhatnak.

Szakirodalom

Ackner, Johann Michael

1856 Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. *Jahrbuch der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* I. (2) 3–50.

1857 Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen. *Jahrbuch der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* II. (2) 63–100.

⁵⁸ „Nach einem fast zwölfjährigen Schweigen (horae ferales!) sei mir erlaubt, in aller Kürze eine Suite jener Inschriften zusammenzustellen, die ich auf meinen in den Jahren 1877–1879 gemachten Ausflügen persönlich fand, sah und abschrieb” [Csaknem tizenkét évnyi hallgatás után (horae ferales!) engedjék meg nekem, hogy összeállítsam egész röviden azoknak a feliratoknak a sorozatát, amelyeket 1877–1879 között tett kirándulásaimon személyesen találtam, láttam és lemásoltam] (Torma 1879: 86).

⁵⁹ Szakál Annának köszönhetően nem maradt kéziratban a Kriza gyűjtőhálózatához tartozó Tiboldi István feliratlejegyzése. Tiboldi Nagyajtai Kovács Istvánhoz írt levelében (1860. szeptember 20.) örököltette meg a CIL III 948 feliratot, amely Énlakán került elő. Lásd Szakál 2012: 82.

Ackner, Johann Michael – Müller, Friedrich

1865 *Die römischen Inschriften in Dacien*. Tendler und Comp., Wien.

Bajusz István (szerk.)

2005 *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések*. (Sapientia Könyvek, 42.) Scientia Kiadó, Kolozsvár.

Belle László

1902 Két életrajz. *Unitárius Közlöny* XV. (12) 231–239.

Benedek Elek

1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. V. kötet. Athenaeum, Budapest.

Bona Gábor

1998 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I. kötet A–Gy. Heraldika Kiadó, Budapest.

Borbáth Dániel

1978 Borbély Sámuel. *Keresztény Magvető* LXXXIV. (2) 104–108.

Boros György

1903 Sebes Pál toroczkói iskolaigazgató élete és hatása. *Unitárius Közlöny* XVI. (2) 17–20, (3) 41–46, (4) 58–66.

Bükkalyi

1872 Ellenzéki nagy gyűlés Bágyonban. Aranyosszék, június 5-én, 1872. *Magyar Polgár* VI. (131) (o. n.).

Calza, Guido

1912 *Domus divina*. In: De Ruggiero, Ettore (ed.): *Dizionario epigrafico di antichità romane*. Diocletianus–Extramurani. Premiata Tipografia dell’Umbria, Spoleto, 2062–2067.

Chirilă, Eugen – Iambor, Petre

1992 Moldovenesti. In: Crișan, Ion Horațiu – Bărbulescu, Mihai – Chirilă, Eugen – Vasiliev, Valentin – Winkler, Iudita (red.): *Repertoriul arheologic al județului Cluj*. (Biblioteca Musei Napocensis, 5.) Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 280–285.

CIL III

1873 Mommsen, Theodorus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Georgius Reimerus, Berolinum.

1902 Mommsen, Theodorus – Hirschfeld, Otto – Domaszewski, Alfredus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum. Georgius Reimerus, Berolinum.

CIL XIII.

1905 Zangemeister, Carolus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. XIII. Partis secundae fasciculus I. Inscriptiones Germaniae superioris. Georgius Reimerus, Berolinum.

Cumont, Franz

1894 Neue Funde aus Dacien und Moesien. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* XVII. (1) 16–32.

Csáki Árpád (szerk.)

2015 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865*. Székelyföld és térsége IV. Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy.

Csegezy László

1885 Koronka Antal (1806–1885). *Keresztény Magvető* XX. (1) 59–63.

Cseh Gábor

1991 Székely várak legendái és mondái 13–14. *Romániai Magyar Szó* III. (509) 3, (510) 3.

Cserni Béla

1901 *Alsófehér vármegye monográfiája*. II/2. kötet. Alsófehér vármegye története a római korban. Nagyenyedi Kny. Rt., Nagyenyed.

Daicoviciu, Constantin

1941 Neue Mitteilungen aus Dazien. *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* VII–VIII. (sz. n.) 299–336.

Domokos Mariann

2013 Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai: Tanulmányok*. L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 117–164.

EDCS

Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby. <http://db.edcs.eu> (letöltve: 2022. december 30.)

Egyed Ákos

1989 Nagyajtai Kovács István történész pályája. *Keresztény Magvető* XCV. (4) 215–225.

Ferenczi István

1996 Torda váráról. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 158–173.

Flor, Karlmann

1858 Ueber eine kleine bronzene Sphinx aus Siebenbürgen. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* IV. (sz. n.) 95–109.

Gaali Zoltán

1938 *A székely ősvárak története, mondája és legendája*. II. kötet. (Erdélyért) Makkay Zoltán Könyvkiadóvállalata, Budapest.

Gerencsér István

1911 Orbók Mór igazgató. *Unitárius Közlöny* XXIV. (9) 157–160.

Gooss, Karl

1876 *Chronik der Archäologischen funde Siebenbürgens*. Closius Erbin, Hermannstadt.

Göllner, Carl

1967 Anton Kurz. Leben und Werk. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* X. (2) 21–78.

Gulyás Pál

2002 *Magyar írók élete és munkái – új sorozat*. XIX. kötet. N. Árpádné – Özséb, P[áter]. Argumentum, Budapest.

Győrffy Miklós (szerk.)

1992 *Jókai Mór levelezése, 1876–1885*. (Jókai Mór összes művei. Levelezés, 3.) Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest.

Győrfi Ferenc

1897 Egyházi és iskolai mozgalmak. *Unitárius Közlöny* X. (7) 117–119.

Gyulay Ferenc

1907 A kökösi Orbók család. *Genealógiai Füzetek* V. (sz. n.) 18–21.

Harmath Lujza

1907 Tarkó. *Ellenzék* XXVIII. (294) 9.

1908a Bába köve (Piátra Bábuluj). *Ellenzék* XXIX. (2) 1–2.

1908b Az utolsó rabonbán. *Ellenzék* XXIX. (10) 1–2.

1908c Salamon köve (Történelmi rege Erdély múltjából). *Ellenzék* XXIX. (14) 1–2.

1908d A hős leány (Rege Erdély múltjából). *Ellenzék* XXIX. (17) 1–2.

1908e Lebényi Lászlóné (Rege Erdély múltjából). *Ellenzék* XXIX. (23) 1–3.

1908f Isten nevét hiában fel ne vedd (Történelmi rege). *Ellenzék* XXIX. (28) 1.

1908g Hogy tűntek el az ördögök a föld színéről? (Rege). *Ellenzék* XXIX. (32) 1.

- 1908h Zete-vár pusztulása (Történeti rege). *Ellenzék* XXIX. (34) 2–3.
- 1908i A fiú az apjáért (Rege Erdély multjából). *Ellenzék* XXIX. (38) 1.
- 1908j A tó tündérei (Tündér rege). *Ellenzék* XXIX. (41) 1.
- Horedt, Kurt
- 1958 Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Moldovenești. In: Uő: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. (Biblioteca istorică, 7.) Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 132–170.
- Horedt, Kurt – Covaci, Nicolae – Moț, Tiberiu – Popescu, Dorin – Popescu, Valeria – Russu, Mircea
- 1952 Șantierul „Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj”. *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)* III. (sz. n.) 311–348.
- Ipolyi Arnold
- 1861 Magyar régészeti repertorium. *Archaeologiai Közlemények* II. (sz. n.) 187–282.
- Jankó János
- 1893 Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. *Néprajzi tanulmány*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- Jókai Mór
- 1853 Úti levelek. Jókai Mór Sajóhoz. III. Berczencz, május 16. 1853. *Déli-báb – Nemzeti Színházi Lap* I. (23) 731–734.
- 1857 Az istenhegyi székely leány. *Vasárnapi Ujság* IV. (21) 178–179, (22) 190–191, (23) 206–207, (24) 220–221, (25) 231, (26) 242–243, (27) 254–255, (28) 266–267, (29) 278–279, (30) 291–292, (31) 302–303.
- 1877 Uti táskámból II. A Leányka-kő. *Vasárnapi Ujság* XXIV. (50) 793.
- 1884 Az osztrák magyar monarchia írásban és képen. (A magyarországi rész tervrajza.) Vége. *Pesti Hírlap* VI. (177) 12.
- Kanozsay Margit – Banner János
- 1964 Torma Károly leveleiből. *Dissertationes Archaeologicae* I. (6) 17–53.
- Kanyaró Ferenc
- 1894 Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar népe. *Néprajzi tanulmány*. Írta Dr. Jankó János. A magyar földrajzi társaság kiadása. Budapest, 1893. n. 8r. VII. 294. I–X. tábla. *Erdélyi Múzeum* XI. (1) 39–46.
- Kereszty Orsolya
- 1999 Első gyermeklapunk történetéhez. *Magyar Könyvszemle* CXV. (3) 346–349.

Keszeg Vilmos

2004 *Aranyosszék népköltészete* I. kötet. Népi szövegek, kontextusok.
Mentor, Marosvásárhely.

Khern Ede (szerk.)

1861 *Szines könyv. Díszemlény.* (k. n.), Brassó.

Király Pál

1892 *Gyulafehérvár története.* I. kötet. Apulum. Gyulafehérvár az ó-korban. Gyulafehérvár sz. kir. város közönsége, Gyulafehérvár.

Kisgyörgy Zoltán

2021 Kökös, megyénk déli kapuja. *Háromszék* XXXIII. (9227) 11.

Kovács Péter – Prohászka Péter

2019 Egy moesia felirat Torma Károly levelestárából. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica (SEP)* Vol. X. Felirattani kutatások 2018-ban. (TITE Könyvek, 13.) Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület–Corpus Inscriptionum Latinarum magyarországi munkabizottsága, Budapest, 55–63.

Kőváry László

1852 *Erdély régiségei.* Beimel és Kozma, Pest.

1853 A magyar történeti regék philosophiája. *Délibáb – Nemzeti Színház*
Lap II. (1) 1–4, (2) 33–36, (3) 71–74.

1857 *Száz történelmi rege.* Stein János, Kolozsvár.

Kristóf György

1938 Az első magyar ifjúsági folyóirat. Magyar Gyermekebarát (1843–44),
szerk. Szilágyi Ferenc. *Magyar Pedagógia* XLVII. (sz. n.) 218–223.

Kulnigg, Hauptmann

1889 Die Römer im Gebiete der heutigen Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Erläuterungen zu einer Uebersichtskarte. *Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs* IV. (sz. n.) 239–301.

Kurz, Anton

1843a Vár-Falva. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* VII. (40) 304–306.

1843b Vár-Falva. Nach brieflicher Mittheilung des hochgebornen Herrn Grafen Joseph Kemény v. Gyerő-Monostor. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* VII. (44) 333–335.

Kuun Géza

1899 Torma Károly emlékezete. *Erdélyi Múzeum* XVI. (1) 1–13.

Lakó Elemér

1994 A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között. *Erdélyi Múzeum* LVI. (1–2) 51–74.

Lascu, Nicolae

1968 Știrile din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania. *Acta Musei Napocensis* V. 137–142.

Lengyel Dénes

1964 Jókai népmeséi és anekdotái. *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* V. 111–125.

1982 Jókai és a népköltészet. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 217–226.

Magyar Zoltán

2011 *Erdélyi népmondák*. I. kötet. Mentor, Marosvásárhely.

2018a *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex*. IX. kötet. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák. Kairosz Kiadó, Budapest.

2018b *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex*. X. kötet. Motívumindex és bibliográfia. Kairosz Kiadó, Budapest.

2021a *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex*. I. kötet. A természetfeletti világ. Kairosz Kiadó, Budapest.

2021b *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex*. IV. kötet. Index, konkordancia, tanulmányok. Kairosz Kiadó, Budapest.

Mészáros Zsolt

2017 A Magyar Bazár és a 19. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái. In: Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila (szerk.): *Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyábjában*. (Certamen, 4.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 81–93.

Neigebaur, Johann Ferdinand

1851 *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*. Gött, Kronstadt.

Orbán Balázs

1871 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. V. kötet. Aranyosszék. Radnóth, Gyéres, M.-Ujvár és Toroczko vidéke. Tettey Nándor és Társa bizománya, Pest.

- 1889 *Torda város és környéke*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Orbók Attila
- 1942 *Erdély mosolya. Az erdélyi humor gyöngyszemeinek gyűjteménye*.
Pantheon, Budapest.
- 1943 *Bársonyszék*. Griff Könyvkiadó, Budapest.
- Orbók Ferenc
- 1857a Erdélyi nyugoti havasokról. *Kolozsvári Közlöny* II. (sz. n.) 280, 300.
- 1857b Vöröspatak. *Kolozsvári Közlöny* II. (sz. n.) 312–313.
- 1857c Kivándorlás. *Kolozsvári Közlöny* II. (sz. n.) 377.
- 1858 Várfalvai vár és templom. *Vasárnapi Ujság* V. (21) 249–250.
- 1859 Székely adomák. In: Girókuti P. Ferenc (szerk.): *Girókuti képes nap-tára 1860. évre*. Stein János, Kolozsvár, 383–384.
- 1872 Szót az igazságnak. *Magyar Polgár* VI. (133) (o. n.).
- 1893 A barát és a fanyelű bicsok (legenda). *Unitárius Közlöny* VI. (3) 43–44.
- 1906 A templom titka (legenda). *Unitárius Közlöny* XIX. (9) 146–148.
- Pálmay József
- 1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*. Jókai-Nyomda-Részcény-Társulat, Sepsiszentgyörgy.
- Petolescu, Constantin C.
- 2005 *Inscripții latine din Dacia (ILD)*. Editura Academiei Române, București.
- Petruț Dávid
- 2020 The Roman epigraphic collection of 17th century antiquarian Ferenc Lugossy from Petrești de Jos (Cluj county). *Acta Musei Napocensis* LVII. (1) 187–204.
- Riedl Frigyes
- 1897 Nekrológok a M. Tud. Akadémia elhunyt tagjairól. XXI. Torma Károly rt. (1829–1897). *Akadémiai Értesítő* VIII. (10) 541–551.
- Rugonfalvi Kiss István
- 1940 *A nemes székely nemzet képe*. III. kötet. Székely seregszemle. Lehotai Pál Könyvnyomdája, Debrecen.
- Russu, Ioan Iosif
- 1967 Domus Divina in Dacia. *Studii Classice* IX. (sz. n.) 211–218.
- Sălășan, Mihaela
- 2008 *Artele plastice la Potaissa*. Teză de doctorat. (kézirat), Cluj.
- Szabó Ádám
- 2007 *Daciai papság*. Martin Opitz, Budapest.

Szakál Anna

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

Szilágyi János

1946 *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek. Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel.* (Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 21.) Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, Budapest.

Szinnyei József

1903 *Magyar írók élete és munkái.* IX. kötet. Mircse–Oszvaldt. Hornyánszky Viktor, Budapest.

Téglás Gábor

1888 Adalékok Dacia felirattanához. *Erdélyi Múzeum* V. (1) 56–69.

1889 *Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 14.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

1905 Torma Károly r. t. emlékezete. *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek* XII. (9) 257–288.

Torma Károly

1863 Római feliratok Erdélyből. I. közlemény. *Archaeologiai Közlemények* III. (2) 139–150.

1866 Római feliratok Erdélyből. III. közlemény. *Archaeologiai Közlemények* VI. (2) 145–150.

1879 Neue Inschriften aus Dacien. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich* III. (2) 86–122.

1880 *Repertorium Dacia régiség- és felirattani irodalmához. Repertorium ad litteraturam Daciae archaeologicam et epigraphicam.* Magyar Tudományos Akadémia Archeologiai Bizottsága, Budapest.

Trauschenfels, Eugen von

1861 *Ungedruckte Briefe des Grafen Joseph Kemény an Anton Kurz. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* II. (sz. n.) 76–128, 180–243.

Țiplic, Ioan Marian

2007 *Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (927/934–1257) între mit, naționalism și arheologie*. (Colecția Academica, 20.) Institutul European, Iași.

Vass József

1863 *Erdély a rómaiak alatt*. Stein János Erd. Muz. Egyleti Könyvtár Bizománya, Kolozsvár.

Veress Endre

1933 Gróf Kemény József (1795–1855). *Erdélyi Múzeum* XXXVIII. (1–3) 3–38, (4–6) 129–158, (7–9) 257–306.

Wollmann, Volker (Hrsg.)

1983 *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*. Kriterion, Bukarest.

Z.

1844 Az amazon leány. *Magyar Gyermekebarát* II. (3) 225–238.

Zsigmond Győző

2000 Az emlékező Harasztos. Szájhagyomány és történelem. In: Uő (szerk.): *Harasztos*. Medium, Sepsiszentgyörgy, 46–76.

Archivális források

MTA KIK Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

Ms. 4295: 210–211. Orbók Ferenc és Barla Domokos levele Torma Károlynak. Várfalva, 1866. október 26.

Melléklet

MTA KIK Kt. Ms. 4295: 210. Orbók Ferenc és Barla Domokos levele Torma Károlynak. Várfalva, 1866. október 26.

Méltóságos Úr!

Valamint egy felől fényes szerencsénknak tartánk folyó hó 6^{án} személyesen találkozni Méltóságoddal: úgy szintén csak is örömünkre szolgálhat az, ha hogy Méltóságodnak adott szavunkat (: de nem: semel pro semper⁶⁰ :) beválthatjuk. Csekély ugyan most is az eredmény; de ha a bányász sokszor egy szem arannyal megjutalmazva érzi fáradságos kútátását egy biztatobb remény fejében: úgy e csekély felfedezés is – amely a Méltóságod méjj tudományához arányítva nem több egy pórsemnél – lehet egy pótczikkecske a Méltóságod Systemájában,⁶¹ annyinyival is inkább mert – tudtunk szerént – e felíratos köveket még senki sem látta.

Az általunk feltált kövek rajzát – úgy a mint töllünk lehetett – ezennel tiszteletünk mellett küldjük, jollehet azt Borbély Soma⁶² barátunk eddig meg is vitte. De hogy a Méltóságod iránti tiszteletéről elfeledkezessenek, s az úgy iránt közönyösöknek ne tartassunk ily alakban is teszszük, s egyszersmint azon őszinte ohajunknak adunk kifejezést: Vajha ne lenne utolsó a Méltóságod nálunk való járása!

Mi után maradunk alázatos Szolgái a Méltóságos Urnak

Orbók Ferencz unitarius pap

Barla Domokos

Várfalván October 26^{án} [1]866

⁶⁰ Lat. 'egyszer s mindenkorra'.

⁶¹ Torma az 1850-es évek közepétől gyűjtött feliratokat a fő művének szánt *Corpus inscriptionum Romano-Dacicarum* (máshol *Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica*) című korpuszhoz, amely azonban soha nem készült el. Ennek előkészületeként jelent meg a *Repertórium Dacia régiség- és felirattani irodalmához* című munkája (Torma 1863: 141, 1880: VIII–IX). Torma félezzret meghaladó számú feliratot publikált, aminek köszönhetően az egyik legtermékenyebb magyar epigráfus.

⁶² Borbély Sámuel (1842–1915) Aranyosrákoson született. 1866-ban Kriza János püspök ajánlatára Torma Károly gyermekei mellett mint házitanító kapott alkalmazást, így könnyen közvetíthetett a várfalvi levélírók és Torma között. Borbély életrajzához lásd Belle 1902: 232–236, Borbáth 1978.

**„Doar tradiția populară compensează aici lipsa istoriei”
Inscripții romane nediditate din colecția lui Ferenc Orbók
din Moldovenești**

Pastorul unitarian Ferenc Orbók (1820–1897) este cunoscut de către posteritate în primul rând ca membru al grupului și al mișcării de culegere folclorică a lui János Kriza. Însă atenția lui Orbók nu s-a rezumat doar la tradiția populară. Studiul de față urmărește analiza materialului epigrafic cules și publicat de către pastorul din Moldovenești, referindu-se și la inscripțiile romane din localitate, la istoria cercetării acestora, dar și la memoria locală legată de „cetatea romană” (*Dealul Cetății*) de aici. Orbók a publicat niște date într-un articol de ziar (Nr. 10), și a inclus altele într-o scrisoare scrisă împreună cu negustorul local Domokos Barla (Nr. 5 = Imag. 1, Nr. 11 = Imag. 2, Nr. 12 = Imag. 3). Iar inscripțiile cu numerele 10–12 au fost necunoscute cercetării de specialitate până acum:

Nr. 10 *In honorem [domus divinae --] | Iovis [- - - - -]*

Nr. 11 *[- - -]vio U[- - -] | [- - -] LV I[- - -] | [- - -] XXV B[- - -] | [- - -] a^n[- - - - -]*

Nr. 12 *[D(iis)] M(anibus) | [- - -]s vix(it) a^n(nos) | - - - - -*

**“Only Folk Tradition is Completing the Lacks of History Here”
Unpublished Roman Inscriptions from the Collection of Ferenc Orbók
from Moldovenești**

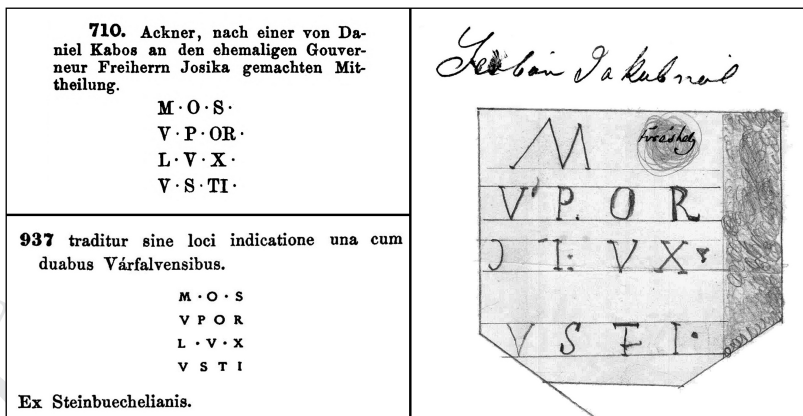
Ferenc Orbók (1820–1897), a Unitarian pastor, is considered a member of the folk poetry assembly movement of János Kriza. However, Orbók's attention was not only focusing on folk traditions. In the present study the author examines the epigraphic data of the pastor of Moldovenești, subject to the stone monuments with Roman inscriptions of the same village from Cluj County, to their research history and the folk memory of the “Roman castle” of Moldovenești (*Vârhegy / Dealul Cetății*). Orbók published in a newspaper article (Nr. 10), as well as together with Domokos Barla merchant of Moldovenești wrote a letter and published data of Roman inscriptions of the settlement (Nr. 5 = Fig. 1, Nr. 11 = Fig. 2, Nr. 12 = Fig. 3). The Nr. 10–12 inscriptions have been unknown to epigraphic research so far:

Nr. 10 *In honorem [domus divinae --] | Iovis [- - - - -]*

Nr. 11 *[- - -]vio U[- - -] | [- - -] LV I[- - -] | [- - -] XXV B[- - -] | [- - -] a^n[- - - - -]*

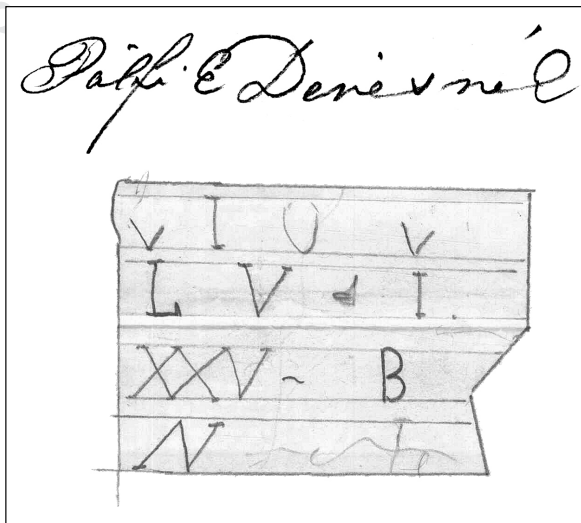
Nr. 12 *[D(iis)] M(anibus) | [- - -]s vix(it) a^n(nos) | - - - - -*

Képek

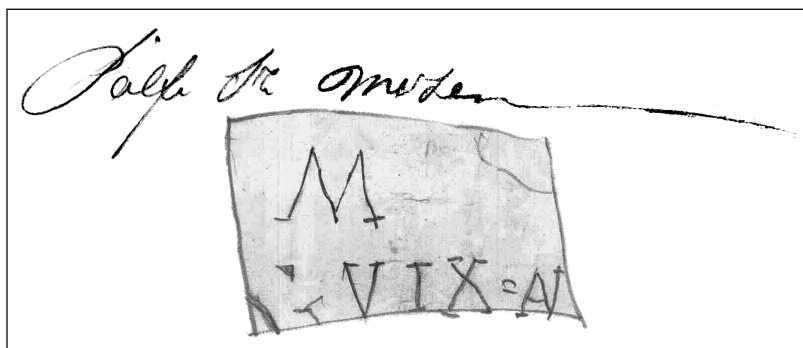

1. kép. A Nr. 5 felirat Ackner és Mommsen közlésében,
valamint Orbók és Barla rajzán

(Ackner–Müller 1865: 149, nr. 710, CIL III 937, MTA KIK Kt. Ms. 4295: 211).

2. kép. A Nr. 11 felirat Orbók és Barla rajzán (MTA KIK Kt. Ms. 4295: 211).

3. kép. A Nr. 12 felirat Orbók és Barla rajzán (MTA KIK Kt. Ms. 4295: 211).

ANUARUL
ASOCIAȚIEI
ETNOGRAFICE
KRIZA JÁNOS
NR. 30.

ISSN 1841-3021

ISBN 978-606-9015-32-2

